

логия, роман-хроника, цикл роман, т.б. бөліп қарауға болады.

Қазақ романдарының оқиғасы бейбіт күндерде, соғыс кезінде, бір үйде, бір шаңырақта, бір ауылда, бір көшеде, бір қалада, тау арасында, өзен бойында, теңізде, шөлде, бір руда, бір жүзде, Қазақстанның әр атырабында, Қытайда, Монғолияда, Ресейде, Еуропа елдерінде, шығыс елдерінде өтеді. Әрекет бір тәулікті, бір аптаны, бір айды, бір жылды, бірнеше жылды, бір ғұмырды, бірнеше ғасырды қамтуы мүмкін» [1, 3 б.].

Қазіргі қазақ әдебиетінде роман жанры көшбасшылық рөлге ие. Өйткені еліміз өмірінің кезеңдік оқиғаларын бейнелеуде салиқалы да салмақты өмір шындығын бағамдап көрсетудегі ең үлкен таразы осы жанр екендігі шындық. Роман өмір-тіршілікті кең ауқымда алып, тереңнен қамтып көрсетеді. Соған байланысты қаламгерден жан-жақты ізденісті, суреткерге тән ұшқыр сезім-түйсікті, шынайы шеберлікті талап етеді.

Роман халық өмірін, замана бағдарын, дәуір, уақыт тынысын, қоғамдағы әлеуметтік шындықты сан алуан қырынан ұңғыл-шұңғылына шейін жан-жақты талдап, жинақтап, қорытындылап көрсетудегі ең мүмкіндігі мол жанр. «Эпостың ең үлкен түрі роман – көркем сөздің ең биік үлгісі... Онда бірнеше сюжеттік линия (негізгі сюжеттік линияға қосымша бірнеше сюжеттер) қатар өрістеп, сол негізде халықтың көптеген тобының жан-жақты образы жасалуға тиіс. онда оқиғалар көлемі де мол болады» [2, 204 б.], - дейді академик С. Қирабаев. Ал сыншы С. Әшімбаев: «Роман жанрының өмірге келуі – адам баласы ой-санасының күрделенуінің заңды дәлелі. Белгілі бір жағдайда романдардың көбеюі – ұлт әдебиетінің дәрежесі өскендігінің көрінісі. Демек, соңғы жылдары қазақ романы санының молаюы – көркемдік кемелденуіміздің критерийі екендігі даусыз» [3, 372 б.], - деп тұжырымдайды.

Қилы тағдырлар, рухани әлемдер, замандастар өмірінің көп қырлары ХХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ жазушыларының туындыларында көркем де кестелі бейнеленді. І.Есенберлин, Ә.Нұрпейісов, Ә. Кекілбаев, М. Мағауин, О. Бөкеев, Ш. Мұртаза, Ә.Тарази, Д.Исабеков, Б.Мұқай, Т.Әбдіков т.б. қаламгерлер қазақ әдебиетінде замандас бейнесін қалыптастыруда бір-біріне ұқсамайтын дара қолтаңбаларымен, жаңа көркемдік ізденістерімен ерекшеленді. Қаламгерлер шығармаларында замандастар өмірінің көп қырлары суреткерлік шешіммен шебер беріліп, олардың ішкі жан дүниесіндегі тебіреністері терең ашылып жатты. Замандас өмірінен сыр шерткен шығармалардан әр суреткердің бір-біріне ұқсамайтын өзіндік жазушылық тәсілдері мен стильдерінің қалыптасқанын байқаймыз.

Қазақ әдебиетінде кейіпкер бейнесін жинақтау және адам бойындағы жеке қасиеттерді айқындап, мінез-сипаттарын даралау мәселесі уақыт талабына сай көп зерттеуді қажет етеді. Кейіпкер – көркем шығармаға жан бітіретін, бүкіл шығарма арқауын бір арнада өрбітуге негіз болатын басты көркемдік тұлға. Әдебиетте адамның көркем бейнесін жасағанда,

жазушы оның кескін-тұлғасын, іс-әрекетін сол ортаның, дәуірдің ерекшелігін танытатын типтік сипаттарымен қатар өзінің жеке басына ғана тән ішкі ерекшеліктерін де анық абықалатындай етіп суреттейді. Адамның өмірге деген жеке көзқарасы, дүниетанымы, мінезі барлық қырынан көркем шығармада ашылады. Олай болса, образ жасаудағы шығармашылық қадам, ең алдымен, адам мінезін, оның болмыс-бітімін ашуға негізделеді.

Алайда «шығармадағы көркем шындықтың көсегесі өмірдегі шындықтарды қаз-қалпында қайталап шыққаннан еш уақытта көгермейтіні» [3, 25 б.] айдай ақиқат.

Олай болса, «адам – өнердің объектісі, зерттейтін заты, мақсаты. Ал шығарманың күші адамның бейнесі, оның ішкі-сыртқы дүниесі қаншалықты айқын да нанымды көрсетілгендігімен, оның мінезі, оның қоғамдағы орны мен рөлі, басқа адамдармен қарым-қатынасы қаншалықты шынайы да терең бейнеленгендігімен өлшенеді» [4, 37-38 бб.] екен. Сондықтан да әрбір жазушы өзінің негізгі идеясын кейіпкер арқылы, яғни белгілі бір образ арқылы бейнелейді. Авторлық идеяның шығармада шынайы шешілуі оның айқын характерлі, жинақты образдар жасай алуына байланысты.

Академик З. Қабдолов айтқандай, «Жазушы – ең алдымен өз дәуірінің үні! Өзі өмір сүріп отырған уақыттың ең арналы оқиғалары, ірі қоғамдық құбылыстары жазушы назарынан тыс қала алмасқа керек» [5, 260 б.] болса, қазақ романдарында қазақ интеллигенциясының бейнесі қалай сомдалған деген мәселе қызықтырмай қоймайтыны сөзсіз.

Ең алдымен, біз интеллигенция немесе зиялы, зиялы қауым деген кім немесе қандай әлеуметтік топ деген мәселенің басын ашып алайық.

18 ғасырға дейін «интеллигенция» деген сөз біздің қазіргі түсініп жүргенімізден мүлдем басқаша мағынада қолданылған. Бұл «ерекше нәзік түйсінуді» білдірген. Айталық, қазіргі күнде қолданылып жүрген ағылшынның «интеллидженс» сөзі де рухты тану, жекелеген бөлшектерді емес, біртұтас құбылыстың мәнін аңғару деген ұғымды білдіреді. 18-ғасырда француз ағартушылары өздерін қалған қауымнан ерекшелейтін бір сөзбен бейнелегісі келді. Сөйтіп олар «интеллидженс» сөзін қолданды. Сонымен бірге ортағасырларда қолданыста болған «nation» сөзі де қайта жаңғырды. «Нация» деген бастапқыда Сорбон студенттерінің жерлестігін білдірген. Бір ғасыр бойы оны ешкім де әлеуметтік топты атауға қолданбаған еді. Алайда бұл сөздің мағынасының кеңеюі өмір қажеттілігінен туды. «Егемен король» ұғымының орнына «егемен халық» түсінігі пайда болды. Соның себебінен жаңа құбылысты атау қажеттігі туындады. Сөйтіп бұл жаңа халықты «нация» деп атады. Жаңадан пайда болған бұл қос атаудың арасындағы қарым-қатынастар бірден-ақ қалыпты жүйеге түсіп кетпеді. Францияда халық пен интеллигенцияның арасы жақындап, олар өздерін озық ойлы, көзі ашық халықпыз деп санады. Ал Германияда бұл түсініктердің арасы алшақ болды. Немістер өз тұтастықтарын француздардың космополиттік идеяларына

қарсы күрестен көрді. Міне, осыдан барып ұлттың төлтумалығы деген ұғым туады. Гейнениң француз отаншылдығы жүректі кеңейтеді, ал неміс отаншылдығы оны тарылтады деген сөзі осы жайттерді бейнелейді.

«Интеллигенция» сөзі жүз жылға жуық белсенді қолданыста болмады. Шамамен элита деген түсінікті білдірді. Кейін ол Ресейге де жетті. Өйткені Ресейде жаңа қоғамдық топ пайда болған еді. Екінші Александр реформасына дейін халықтың еуропаланған бөлігі дворяндар қатарына енетін. Білімді адам дворян атағын иемденіп, ол мұрагерлікке ұласушы еді.

Реформадан кейін халықтың университеттерде оқу мүмкіндігі ашылды да, оған ұмтылушылар көп болды. Соның нәтижесінде білімді халықтың құрамы әртүрлі болды. Ол тек дворяндардан ғана тұрмады. Алайда оқығандардың дворяндардан үйренгендері көп болды. Орыс интеллигенттерінің бір ерекшелігі осында. Және халықтың әртүрлі әлеуметтік тобының зиялылыққа енгізгендері де көп болды. Сөйтіп жаңадан пайда болған бұл әлеуметтік топты жаңа терминмен атау қажеттігі алға шықты. Соның нәтижесінде жазушы Боборыкин айналымға «интеллигенция» деген сөзді енгізді. Содан барып «интеллигент» сөзі қолданылып, жаңа қауым өз тарихи міндетіне кірісті.

Интеллигенцияға білімді адамдардың барлығы бірдей жатқызылмады. Айталық, священниктер интеллигенттер қатарында болмады. Өйткені олардың білімі византиялық ілімнен бастау алатын еді. Ал дін қайраткерлері өздерін интеллигентпіз деп есептемегені былай тұрсын, «интеллигенция» сөзінің өзі қажетсіз, сәндік атау деп санады. Осы сөзді қолданғаны үшін тіпті ішкі істер министрді Плеваны күстаналады. Плева болса оларға «интеллигенция» дегеніміз – біздің білімді қоғамымыздың әрқандай жаңалықты алдымен қағып алатын және оны үкімет пен рухани православиелік билікті сынауға қолданатын тобы» деп атап көрсетті. Иванов-Разумниктің де айқындамасы бұдан алшақ кетпейді. Ол интеллигенттерді «сындарлы ойлайтын тұлға» деп анықтады. Сонымен, тұжыра айтқанда, интеллигент дегеніміз жоғары білімі бар, қоғам өміріндегі әрқандай жағдайға сергек әрі сыни тұрғыдан қарай алатын, қайраткерлік танытатын көзі ашық, көкірегі ояу әрекетшіл тұлға. Бұл анықтамаға бақсақ, өткен ғасырдың басында тарих сахнасына шыққан Алаш қайраткерлерінің барлығы «интеллигенция» өкілдері санатына кіреді. Ал олар өздерін «қазақ оқығандары» деп атаған.

Рас, советтік дәуір интеллигенция ұғымына елеулі өзгерістер енгізді. Бұл кезең интеллигенцияның ерекше түрі «советтік интеллигенцияны» қалыптастырды.

Жазушы өз дәуірінің тамыршысы, өзі өмір сүрген қоғамның суреткері болғандықтан, қоғамда орын алып отырған әрқандай жайттердің, алуан тағдырлардың оны толғандырмай тұрмайтыны ақиқат. Қоғамдағы байқалар байқалмас, сезілер сезілмес ағымдарға бағыт сілтер, бет берер тұлғалар болады.

Бұл қарапайым жанның көзіне шалына бермеуі мүмкін. Алайда бұлар сұңғыла жазушының жанарынан қағыс қалмайды. Өйткені нағыз жазушы – қоғамның сүзгісі. Өмірден көргенін, қоғамнан түйгенін жазушы кейіпкерлер арқылы, образдар сомдай отырып алдымызға тартады. Әлбетте, тұтас бір құбылыстардың, астарлы ағыстардың бет-бағдары мен ішкі сырларын ашуда зиялы қауым тағдыры айрықша оңтайлы. Бір сөзбен айтқанда, зиялы – ұлттың ақыл-ойының деңгейі, рухының көрінісі. Қарапайым халық пен зиялы қауымның ара-қатынасы бірін-бірі толықтыратын, рухани байытатын өзара ықпалдастықтағы ерекше қатынас. Басқаша айтқанда, зиялы қауым – халық пен билік арасындағы дәнекер, халықтың үні, ойы, аңсары. Олай болса, зиялы қауым өкілдерінің тұлғасы арқылы дәуір тынысын, қоғам сипатын аңғартатын туындылар жазудан қазақ жазушыларының да бой тартуы мүмкін емес еді. Бұл ретте, қазақ зиялы қауымының алуан тағдырлы, түрлі кейіпті бейнелері сомдалған қазақ романдарының қомақты шоғырын бөліп көрсетуге болады.

Әсіресе, М. Әуезов, І. Есенберлин, Ә. Кекілбаев, М. Мағауин, Ш. Мұртаза, Қ. Жұмаділов, Т. Әбдіков, М. Сәрсекке, С. Сматаев, Б. Мұқай шығармаларының шоқтығы биік, көтерген жүгі ауыр.

Олардың барлығына ортақ желі – ұлт мәселесі, қазақтың өркендеуі. Бұл орайда тарихи тұлға өмірін өзек ете отырып, тұтас дәуірдің келбетін сана сүзгісінен өткізетін шығармалар легі айрықша шоқтықтанып көрінеді. Әлбетте, олардың алдыңғы легінде Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының өркештеніп тұратынында сөз жоқ.

Шерхан Мұртазаның «Қызыл жебе», «Жұлдыз көпір», «Қыл көпір», «Тамұқ» роман-хамсасының автор шығармашылығынан алатын орны айрықша. Бұл – ұлттың рухын түлеткен шығарма. Роман арқылы біз алдымен Тұрар Рысқұловты таптық және таныдық. Ал Рысқұлов тағдыры – халық тағдыры. Өйткені оның өмір жолындағы басынан өткен шындықтар халық тағдырындағы, тарихындағы шындықтарды елестетер еді. Сондықтан да Рысқұловты тану – халықты тану деген сөз.

Медеу Сәрсекенің «Қазақтың Қанышы» романына атақты ғалым, қазақ ғылымының шебер ұйымдастырушысы, ұлт қайраткері Қаныш Имантайұлы Сәтбаев өмірі арқау болған. Сәтбаевтың көркем бейнесі арқылы біз сол кезеңдегі бүкіл қазақ интеллигенциясының бейнесін танимыз.

Сол сияқты зиялы қауым бейнесін сомдауда соңғы кездері қатары молайна бастаған ғұмырбаяндық романдардың орны айрықша. Олардың ішінде мол қамтып, айрықша көркем жазылған романдар қатарына Мұхтар Мағауиннің «Менін», Қабдеш Жұмаділовтің «Таңғажайып дүниесін» қосуымызға болады.

Фантастика жанрында жазылған Шоқан Әлімбаевтың «Данышпандық формуласы», Досжан Өтековтің «Монтандр құпиясы» романдары арқылы қазақ әдебиетінде зиялы қауым өкілінің өзгеше бір толқынының бейнесі сомдалды.

Мұхтар Мағауиннің «Жармақ», Софы Сматаяевтың «Біз құлмыз ба, кімбіз?», Төлен Әбдіқовтың «Өліара», Баққожа Мұқайдың «Өмірзая» романдары қазақ әдебиетіне тың тыныс, соны соқпақ әкелген жоталы дүниелер. Қазақ интеллигенциясының әр алуан қырын ашып көрсетуімен ерекшеленеді.

1. Қазақтың жүз романы. Оқу құралы. Құрастырып, баспаға

дайындаған академик Рымғали Нұрғали. – Астана: Фолиант, 2004. – 456 б.

2. Қирабаев С. Революция және әдебиет. Екі томдық. – Алматы: Жазушы, 1977. – I т. – 376 б.

3. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. – Алматы: Жазушы, 1993. – 626 б.

4. Қаратаев М. Әдебиет және эстетика. – Алматы: Жазушы, 1970. – 352 б.

5. Қабдолов З. Жебе: Әдеби толғаныстар мен талдаулар. – Алматы: Жазушы, 1977. – 380 б.

Ұ. Жолдасова

ӘДЕБИЕТТІҢ КӨРКЕМДІГІ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ Ж.АЙМАУЫТОВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ЛИРИЗМ

Жаңа заманның орнауына себепші болған төңкеріс кезеңінің қазақ әдебиетінің бұрынғы өткен жолы мен дәстүрін келмеске жіберіп, жаңа әдебиет жасаймыз деген идеясы, болашақ әдебиетті тамырынан үзбей, ескінің үлгілісін тірек етіп барып көтерілуді ұсынған ұлтшыл ойдың оянуына, оның күрес майданына шығуына да түрткі болды. Жаңа әдебиеттің баянды болуының негізгі шарттарының бірі ескі әдебиетті қайнар етуден басталатындығын ұғынған қазақ зиялысы көркем әдебиет мәселесін, оның бағытын, озық әдебиет тудырудың басты талаптарын талқыға салған мақалалар жазып жатты. Аталған бағыттағы мақалалардың ішінде Ж.Аймауытовтың көркем әдебиетке қатысты пікірлерінің орны бөлек екендігін айтқымыз келеді. Жазушы мақалаларынан шығармашылыққа қатысты ерекшеліктің сырын дөп басатын дәлелді ой мен көңілге қонымды пікірді, нақтылық пен айқындықты аңғару қиын емес. Жүсіпбек Аймауытов дәстүрді мансұқ ететін, оқушысына әсер бермейтін, жасанды, дайын қалыпқа салынған шығарманың ғұмырының қысқа болуының себептерін ашып көрсетеді. «Осы жазушы, осы сөз оқушының жан дүниесін қалай қалыптандырады? Қай бағытта, қандай сүрең береді? Қандай сезім туғызады? Көңілге қандай әсер береді? Міне, әр ақынның, жазушының сөзіне қоятын өлшеу осы болу керек» [1, 205] дейді «Көркем әдебиетті саралау» атты мақаласында. Басты өлшем, жазушы пікірінше, көркем шығарманың оқушы жан дүниесі мен көңіліне, сезіміне әсер ететін ерекшелігінде болуы тиіс.

Ескі әдебиеттің үлгілісін сөз еткенде қазақ Абай поэзиясын еріксіз ауызға алатын. Абай шығармашылығы жаңа әдебиеттің дамуына таяныш болса, «әдебиет мәдени жұрттардың әдебиетінің қатарына тез ілінеді» (Ж.Аймауытов) деген заңды да, табиғи пікірді ұстанушылардың бел ортасында Ж.Аймауытов болатын. 1918 жылы жазылған Жүсіпбектің «Абайдың өнері һәм қызметі» атты мақаласындағы қорытынды ойда қазақ әдебиетінің болашақ бағытына қатысты пікір ғана емес,

автордың өз шығармашылығының табиғатын тануға да негіз болар түйінді ойды аңғарғандай болды. «Қазақ жұрты кең дала, еркін ауада сайран қылып, жер мен көк, су мен ағаш, тау мен тастың тамаша сырларымен бірге туысып, біте қайнап, басы бос, қиялы күшті, бұлғақтап жүрген дүниенің ерке баласы. Сондықтан қазақтың сүйегіне біткен ақындығы- бұл бір. Екінші, әдебиетіміздің алғашқы адымында надан халықтың ішінен мәдени жұрттардың алдыңғы ақындарымен таласа Абай сықылды кісі шығып, көтермеші, таяныш болып отыр. Бұл екі себепке қарағанда біздің әдебиетіміз мәдени жұрттардың әдебиетінің қатарына тез ілінеді деп білеміз» [1, 126] деген жазушы тұжырымы ұлттық поэзияға ғана емес, алғашқы үлгілері туа бастаған қазақ прозасы мен драматургиясына да, әдебиеттің басқа да салаларына тікелей қатысы бар қорытынды деп ойлаймыз. Жазушы шығармаларын талдап-таразылауда оның әр кездері жазған мақалаларындағы негізгі ұстанымдарын да назарға алып, шығармаларымен қатар қоя зерттеудің пайдасы зор екендігі даусыз. Бұл тәсіл жазушының қат-қабат, күрделі көркем әлемінің сырларына бойлауда тірек болмақ.

Жүсіпбек Абай өлеңінің табиғатын талдай отырып, қазақтың өлеңқұмар мінезінен нәр алатын жаңа әдебиеттің бағытын да сыналап көрсеткендігін байқаймыз. «Қазақтың сүйегіне біткен ақындық» қазақ прозасының болмысына, жанрлық табиғатына, ұлттық дәстүрден бастау алатын көркем тіл мен астарлы ойдың өзгеше пішінмен түрленген көркем дүниесіне арқау болды. Қазақ баласына тән өлең сөзге әуестік, жас күннен қысса, өлеңдерді көп оқу мен Абай сөзімен сусындап өсу, әрі алғашқы өлеңінің «Қазақ» газетінің бетінде жарық көруі, жазушының өз сөзімен айтқанда, «қалам ұстауына үлкен себеп болған» [2, 379].

Арада бірнеше жыл өтіп, әдебиет беті заман талабына сай белгілі бір бағытқа ойыса бастаған тұста, Жүсіпбек әдебиеттің нағыз әдебиет болып қалуына негіз болар шарттарды тағы да қайталап, қазақтың ақын-жазушысын пікір майданына ша-

қырып, қазақ әдебиетінің озық дәстүрлі әдебиет болуын көздеген ойынан танбайды. 1927 жылы жазылған жазушының «Көркем әдебиет туралы» атты мақаласында «...Шын жүректен, табиғатынан қайнап шықпаған сөзде жан болмайды... Бүгінгі төңкеріс туғызған жазушыларымызда еңбекші таптың дүние тынысын, жан дүниесін, тілеген арманын өнер моншағының көзінен өткізіп көрсетерлік күшті қалам әзір білінбейді» [1, 252] деген өкініш білдіреді. Жазушы назары- жүректі қозғар табиғилық пен жан дүние сырына үңіле білер шеберлікте. Шын өнердің, Ж.Аймауытов пікірінше, мінез түзететіндік (ахлак), тереңнен толғайтындық (пәлсапа), сыншылдық (критика), суретшілдік (художественность), жүректің мұң-зарын, сырын тапқыштық, (лирика), ащы тілділік, ызалықпен күлетіндік (сатира) қырлары болуға тиіс. Бұл жазушының Абай өнерінен шығарған тұжырымдары болатын.

Төңкерісшіл әдебиеттің өкілдері «қазақ әдебиеті өзінен-өзі үлгі алатын дәуірге жеткен жоқ» деген күдікпен жүргенде, С.Сәдуақасов «қазақ әдебиеті өткеннен де, қазіргі халінен де үлгі-тәжірибе алады. Өзінен-өзі үлгі алатын дәуірге әбден жетті. Тегінде өзінен-өзі үлгі ала алмайтын әдебиет болуға тиіс емес. Өткенді ұмытып, өткеннің бәрін мансұқ қылып тастағанда жаңа қайдан өспекші» [3, 252] деп тұжырып, Абайдан қазақ ақындары, ең алдымен, шеберлікті үйренуі керек дейді. Заманының озық ойлы қаламгер азаматтарының пікірінің тоқайласар тұсы- Абай өнерінің қазақ әдебиетіне асыл үлгі болатындығы. Абай өлеңінің «тереңнен толғайтын, суретшіл, жүректің мұң-зарын, сырын тапқыштық, ащы тілділік» сипаттары сол бұлақтан нәр алған жазушы қаламына да әсер етіп, проза жанрының көркемдік мүмкіндігінің көкжиегін кеңейткеніне Ж.Аймауытов шығармашылығы дәлел.

1927 жылы С.Сәдуақасов қазақтың атақты үш жазушысының (М.Әуезов, Ж.Аймауытов, Б.Майлин) бірнеше әңгімесін орыс тіліне аударып, «Молодой Казахстан» атты жинақ құрастырып, оған алғысөз жазады. Құрастырушы қазақтың талантты жазушыларына қысқа да тұжырымды баға береді. «Жүсіпбек-прозамен де жазатын ақын. Ақындық рух Ж.Аймауытовтың өзіне тән стилінен байқалады. Оның шығармалары қарапайым прозадан гөрі өлеңмен жазылған прозаны көбірек еске түсіреді» [3, 344] дейді. Бұл пікір Ж.Аймауытов шығармашылығына өз кезінде берілген алғашқы әділ бағаның бірі болатын. Кеңестік саясаттың ызғарлы жылдарында жабық жатқан Аймауытов прозасы арада біршама уақыт өтіп, көркем талап пен талғам күшейіп, прозаның озық үлгілері туған жаңа заманда да өзгеше бітім, ақын қаламынан туған кара сөздің үздік үлгісі ретінде қабылданған даралығынан айнымады. 20-шы жылдардан басталып, кейінгі жылдарда жалғасын тапқан зерттеулердің негізгі түйіні Ж.Аймауытов прозасының қалыпты прозадан бөлек, ақындық қуаттан бастау алатын, метафораға құрылған, қазақтың көркем тілінің көкжиегін сөздік қор тұрғысынан ғана емес, оқырманға эмоциялық,

экспрессиялық терең әсер беретін әуезді, күйлі шығарма деген пікірге келіп саятын.

Көркемдік қатынас категориясы тұрғысынан қарағанда орта мен автор, автор мен шығарма, шығарма мен оқырман арасындағы табиғи байланыс кері әсер арқылы бір-біріне ықпал етіп отыратын күштер екендігі белгілі. Ақынның қалыптасуы мен шеберлігінің шындалуы оның өзіне ғана емес, ортасына да байланысты екендігін ескерсек, Жүсіпбек прозасының даралығының сыры халық дәстүрінің табиғатын меңгерген шеберлігінен көрінеді. Белгілі ғалым А.Ісімақованың пікіріне сүйенер болсақ, қазақ прозасы бүгінгі әдеби процеспен де, фольклорлық мұрамен де тарихи-әдеби байланыста болады. Қазақ прозасының жанрлық жүйесінің өзіндік ерекшелігін тану үшін жүйелер (фольклор мен әдебиет) арасындағы байланысқа, яғни фольклорлық жүйенің әдеби туынды жанрына әсерінен туған жаңа көркемдік қырларға мән берген жөн. [4, 136]. Табиғи байланыстың үзілуі тұтас көркемдік жүйенің бұзылуына әкеліп тірейді. Осы тұрғыдан келгенде, ауыз әдебиетіне тән көркем қасиеттердің жазушы шығармаларынан көрініс беруі, жаңғыруы, жаңаша түрленуі заңды да, табиғи құбылыс болып шықпақ. Бұл құбылысқа жазушының қаны мен жанына сіңген асыл қазынаның табиғи жолмен жаңғыруы деп қараған жөн секілді.

А.Ісімақова қазақ прозасы мен поэзиясының тектік бірлігін, қазақтың асыл поэзиясының негізінде қалыптасқан прозадағы лиризмнің көрінісін табиғи құбылыс ретінде қарастыра отырып, оның көркем тәсіл ретінде негізделуіне толғау жанрының тікелей қатысы бар екендігін айтады. Толғау жанрының ерекшелігі, ғалымның пікірінше, автор бейнесінің әрі эпикалық, әрі лирикалық тұрғыдан көрінуіне мүмкіндік беретін синтетикалық қасиетінде. [4, 143-144]. Ж.Аймауытов прозасындағы лиризм табиғатының бір қыры халықтың көркем мұрасын жастайынан жан азығына айналдырған, жазушының ақын болмысынан туындайтын ерекшелікте.

Жастайынан қазақтың өлеңді ортасында өсіп, қанына тегінен дарып, ортасымен бекіген ақындықтан, жанталаса соққан ақындық жүректен туған көркем дүние Жүсіпбек Аймауытовтың шығармашылық ғұмырбаянын өзгеше талдап, жаңаша бағалауға ықпал етпек. Бала жастан өмірден көргені мен түйгенін өлеңге айналдыруға бейім боп өскен ақынжанды жазушының тұтас шығармашылығының ақынға тән әсершіл, байқампаз, өмір шындығын дөп басатын нағызшыл (реализм) сипаты жайында айтылған пікір баршылық. Белгілі жүсіпбектанушы ғалым Р.Тұрысбеков «... Тегінде Ж.Аймауытовтың көркемдік әлемінен сыр тартқанда, ең алдымен өмір, уақыт шындығын тамыршыдай тап басып көрсететінін, осы өзгешелік кейіпкер психологиясы арқылы да айқын ашылатынын айту ләзім» дейді. Біздің мақсатымыз - Ж.Аймауытов прозасындағы реализмнен бастау алатын лиризмнің ерекшелігін саралау.

Жүсіпбектің қара сөзге саз, әуез дарытып, жан жүйе мен сезім суретін шеберлікпен бейнелеу қа-

сиеті оның прозалық туындыларынан ғана емес, оқшау сөздерінен, аудармаларынан, мақалаларынан, драмалық шығармаларынан да көрінеді. Жүсіпбек шығармашылығында шағын көлемді, лирикалық пафоспен, өлеңге бергісіз қара сөзбен жазылған (Мағжанның «Домбыра», «Балапан қанат қақты», Қошкенің «Тұтқынның ойы» «Қазақ әйелдері» секілді шығармаларына жақын) туындылар да бар. С.Қирабаев Аймауытов шығармашылығына тән лиризмнің төркіні жайында: «Жүсіпбек - табиғаты ақын адам. Ол өлең жазушы есебінде ғана емес, бар сөз байлығымен, ойлау жүйесімен, тілінің бейнелілігімен, ырғақты, тапқыр ұйқасымен барлық өзі жазған жанрда ақын. Бұрын біз ақ өлең үлгісін өзгелерден іздеуші едік, енді оның төркіні Жүсіпбекте жатқанын көріп отырмыз» [5, 123]. Ғалымның пікірімен келісе отырып, біз алдымен Жүсіпбектің аудармалары мен оқшау сөздеріндегі, лирикалық шағын әңгімелердегі көркемдік сипатты тексеруді жөн көріп отырмыз.

Жүсіпбек «Өз жайымнан мағлұмат» атты анкетаға жауабында өзіне ұнайтын бірнеше жазушыны атайды. Олардың қатарында Мопассан, Мольер, Гюго, Джек Лондон, Шекспир, Гоголь, Пушкин, Горький, Беркович т.б. бар. Көркем аударманың сәтті шығуы үшін ең маңызды шарттардың бірі түпнұсқа авторы мен аудармашының жан әлемінің үйлесіп, тұтас көркемдік алаңын құруында болса керек. Үйлесімнің астарында шеберлік жолындағы, көзқарастағы ортақтық, көңіл ауанындағы жақындық, көркемдік ізденістегі орайластық пен шеберлікті ұштауға түрткі болар талантты тани білетін жітілік жататыны белгілі. Жүсіпбек аудармаларының сәтті шығуының себебі шеберліктің үлгісі болатын, оқырманды бей-жай қалдырмайтын, өзі де ерекше әсерленген озық шығармаларды ғана аударуды мақсат тұтқан ұстанымына байланысты деп ойлаймыз. Көркем аударма өз алдына оқшау тұрған сала емес, жазушының көркемдік жолындағы ізденісінің шыңдалуына себепші тұтас көркем әлемнің маңызды бір бөлшегі. М.Горькийдің «Сұңқар жыры» туындысын Мағжан да, Жүсіпбек те аударғаны белгілі. Мағжан аудармасындағы «Сұңқар жыры» 1923 жылы, Жүсіпбектің қаламынан шыққан «Өлең сұңқарға» 1924 жылы жарық көрді. Екі қаламгердің де аталмыш аудармаға ден қоюында Горький туындысының өзгеше бітімі мен терең ой, асқақ сезімге құрылған ерекшелігі жатыр деп ойлаймыз. Заманның шындығы аллегориямен, ақынның қуатты тілімен жырланады. Жыр соңындағы автор толғауы шығарманың идеялық мазмұнын, оның лирико-романтикалық қуатын күшейте түседі. «... Ерлердің көзсіз ерлігін, мадақтап біздер жырлаймыз! Ерлердің көзсіз ерлігі, даналығы тұрмыстай. Есіл ерім, ақ сұңқар! Алысып жүріп жауынмен қаны ақты сел болып... Ерлердің көзсіз ерлігін өлеңдетіп жырлаймыз!» [6, 214-215]. Мағжан мен Жүсіпбек аудармасының пафосында өзгешелік бар. Жүсіпбек аударманың ішкі қуаты мен ырғағын, сезім күшін, жырға тән ағынды экспрессияны сақтап аударуды мақсат еткен. Горькийдің сұңқар жырын аударуда Жүсіпбектің ақынжанды, лирикалық сти-

хияға жақын табиғаты бой көрсетеді. Бұл жазушының жан қалауымен жасалған, әрі жазушының шеберлік сырын тануға септігі мол дүние екендігін дәлелдейтін құбылыс. Сондай-ақ, формасы жағынан аударма қара сөз үлгісін еске салынғанымен, оқырман оның романтикалық пафосынан, баяндау тәсілінің ерекшелігінен өзгеше бітімді поэзиялық туынды оқып отырғанын сезінеді. Әрі шығарманың сұңқарға арналған жыр (өлең) деп берілуіне назар аудармасқа болмайды.

Жүсіпбек аудармаларынан байқалған тағы бір ерекшелік жазушының әйел табиғатына қатысты көркем дүниелерді арнайы аударуы. Конрад Берковичтің «Өрбикесі», Рабиндранат Тагордың «Балжаны», «Пәренжі (Перде) ертегісіндегі» ханша мен «Қатындар» ертегісіндегі әйелдің аяр әрекетін аудару арқылы Жүсіпбек адам психологиясының күрделі табиғатын, әйел образы арқылы өмірдің қатпарлы шындығын тануға тырысады. Оның үстіне Жүсіпбек аудармаларының басым көпшілігі («Өрбике» әңгімесінен өзгесі) «Ақбілек», «Күнікейдің жазығы» шығармаларынан бұрын баспа бетін көргенін ескерсек, жазушы шеберлікпен қолданған психологиялық тәсілдің күшеюіне аталмыш аудармалардың әсері болғанына күдік келтірмейміз.

Көркем аудармашылық - жазушылықты ұштайтын, шеберлікті шыңдайтын, ойға ой қосып, көркемдік көкжиегін кеңейтетін сала. Оның жеке қаламгер қызметіне ғана емес, ұлт әдебиетінің де қалыптасып, дамуына әсері мол.

Жүсіпбек прозасына тән реализмнің өзіндік ерекшелігі бар. Жазушы реализмінің прозадағы алғашқы көлемді көркем үлгісіне баланатын «Қартқожа» романының кей тұстарында автор шығарманың эпикалық сарынын лирикалық толғанысқа салып, оқырман сезіміне от тастап, желпініп алатын тәсіл қолданады. Профессор Қ.Ергөбек «Қартқожаны» роман-новелла деп бағалай отырып, шығарманың табиғаты жайында: «Қимылға құрылған, характер ашарлық тіл. Әдеттегідей, динамикалы баяндау» [7, 184] бар дейді романда. Бұл стильдік белгі тек «Қартқожа» романынан ғана көрініп қоймай, басқа шығармаларының табиғатына да әсер етіп, Жүсіпбек прозасының даралығын байқауға негіз болып отыр. Жазушы сөздің әсер туғызғыш, адам жанына серпіліс берер күшін игерген білгір ретінде, кейіпкер, оқиға психологиясын ашуда экспрессиялы-динамикалық тәсіл арқылы психологиялық күйдің кимыл мен әрекетке құрылған көркем жүйесін түзеді.

Кейіпкердің жан әлеміндегі өзгерісті, қуаныш пен көңіл сілкінісін суреттеген кезде автор кейіпкермен бірігіп, біртұтас образға айналады. Бірыңғай авторлық баяндаудан тұратын романның орта тұсында Жүсіпбектің көтеріңкі көңіл мен шалқыған сезімді суреттеудегі тіл шеберлігі еріксіз жарқ ете түседі. Жалпы, Жүсіпбек жазушы ретінде, көңілі қалаған, жанына жақын, сезіміне әсер берер жайларды ерекше шабытпен, ақындық пафоспен желпіне суреттейді. Қартқожаның елге қайтып келе жатқан тұсын баяндайтын «Жолда» бөліміндегі қуанышты сезімге бөленген кейіпкердің психологиясы дәл